

Kayapınar, Zeynep (2021). "Lügat-ı Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb Örneğinde Farsça Emsal Sözlüklerinin Divan Şiirini Anlamaya Katkıları Üzerine". *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (ASOBİD)*. S. 9, s. 285-308.

LÜGAT-İ TEDKÎKÂT-I FÜRSİYYE-İ NECÎB ÖRNEĞİNDE FARŞÇA EMSAL SÖZLÜKLERİNİN DİVAN ŞİİRİNİ ANLAMAYA KATKILARI ÜZERİNE¹ ON THE CONTRIBUTION OF PERSIAN FUNCTIONALLY EQUIVALENT DICTIONARIES TO THE EXAMPLE OF LÜGAT-İ TEDKÎKÂT-I FÜRSİYYE-İ NECÎB TO UNDERSTAND DIVAN POETRY

Doktora Öğr. Zeynep KAYAPINAR*
İstanbul Üniversitesi
kypnrzynp@gmail.com

Öz

Klasik Türk şiirine yönelik şerh ve anlamlandırma çalışmalarının hemen tamamında metinlerde rastlanan kelimelerin yaygın olarak kullanılan anlamlarının dikkate alındığı görülmektedir. Ancak klasik edebiyatın kimi metinlerinde yer alan kelimelerin, bilinen veya akla gelen ilk anlamlarıyla yorumlanmasının imkânsızlığı ortadadır. Divan şairlerinin zengin anlam katmanları ve çağrışımlara sahip olan şiirlerinin tam ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, Divan şairlerinin beslendiği farklı ilim dallarındaki bilgi ve terimlerin sözlüklerinin çıkarılması, şerhlere ve manzum-mensur sözlüklere başvurulması, bu kelimelerin edebi metinlerdeki kullanım şekillerinin tespit edilmesi faydalı olacaktır.

¹ Bu makale; İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Mücahit KAÇAR danışmanlığında hazırlanmakta olan "*Farsça Emsal Sözlüklerindeki Çok Anamlı Kelimeler ve Muhammed Necîb'in Lügat-i Tedkîkât-i Fürsiyye-i Necîb'i (Metin-İnceleme)*" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* ORCID: orcid.org/0000-0001-9992-2889

Bu çalışmada Muhammed Necîb'in *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb* adlı eserinden yararlanarak Divan şiiri metinlerinin anlaşılmasına kolaylık sağlayacak bir kaynak olan Farsça emsal sözlüklerine dikkat çekilecektir. Bu bağlamda da klasik Türk şiirine yansıyan kelimelerden örnek olarak vereceğimiz bazı kelimelerin yaygın anlamları dışında Farsça emsal sözlüklerindeki kullanımları tespit edilerek bu anlamların klasik Türk şiirinde oluşturduğu anlam katmanları incelenecek ve örnek beyitlerle izah edilecektir. Bu sayede de klasik Türk şiirinin anlam dünyasının aydınlatılmasına katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk şiiri, emsal sözlükleri, *Lügat-i Tedkîkât-i Fûrsiyye-i Necîb*, şerh, kelime, anlam.

Abstract

In almost all of the commentary and interpretation studies of Classical Turkish poetry, it is apparent that the commonly used meanings of the words encountered in the texts are used. However, the words in some of the texts of Classical Literature are impossible to be understood with the most common meaning or the first meaning that comes to mind. Therefore, to fully and accurately understand the poems of the Divan poets, with rich layers of meaning and connotations, it will be useful to work up dictionaries related to terms and scholarly knowledge in various areas that the Divan poets used, to refer to commentaries and verse-prose dictionaries and to identify the usage of these words in literary texts.

The objective of the current study is to investigate Persian functionally equivalent dictionaries as a source that will help understand the texts of Divan poetry by making use of Muhammed Necîb's work entitled *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb*. In this context, there will be examples of some of the words used in classical Turkish poetry with their usage in Persian functionally equivalent dictionaries alongside their commonly used meanings. Also, the layers of meaning in classical Turkish poetry will be looked into by explaining sample couplets; thus, contributing to a better understanding of the meaning sphere of classical Turkish poetry.

Keywords: Classical Turkish poetry, functionally equivalent dictionaries, *Lügat-i Tedkîkât-i Fûrsiyye-i Necîb*, commentary, word, meaning.

Giriş

Klasik Türk edebiyatı, Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç farklı dilin kelime zenginliğini kendisine kaynak edinmiş bir edebiyattır. Biz bugün, Divan şiirinin anlam dünyasına tam olarak hâkim olamayışımızı her ne kadar onun Arapça ve Farsça kelime ve kurallarla yüklü olmasına bağlasak da asıl mesele, Divan şiirinin sahip olduğu bu kültür zenginliğine olan yabancılığımızdır. Divan şairi, çevresinde gördüğü ve parçası olduğu her konuyla ilgilenmiş, elde ettiği her malzemeyi farklı anlam katmanları oluşturacak şekilde şiirine taşımıştır. Böylece bazen tıp, tasavvuf, mûsikî ve mitoloji gibi farklı ilim dallarına ait bir terim, bazen de gündelik hayatın içerisinde kimsenin dikkatini çekmeyen sıradan bir kavram özellikle edebî sanatların hayat verdiği birbirinden ilginç söz oyunları sayesinde iç içe geçmiş bir anlam örgüsüyle klasik şiirin anlatım zenginliği içerisinde ilgi çekici bir hâl almıştır.

Klasik şiirin anlam dünyasına nüfuz edebilmek için kelimenin kullanıldığı yüzyılda hangi anlamlara gelebilecek şekilde ele alındığını bilmek son derece önemlidir. Klasik şiire yönelik şerh ve anlamlandırma çalışmaları incelendiğinde, metinlerde yer alan kelimelerin genel olarak yaygın anlamlarıyla değerlendirildiği görülmektedir. Ancak klasik edebiyat metinlerinde yer alan her kelimenin bilinen veya akla gelen ilk anlamıyla değerlendirilmesi kimi zaman anlam karmaşasına yol açmaktadır. Zira bizim bugün tek bir manayla ele aldığımız birçok kelimenin eski kültürümüz içerisinde çok farklı manalarda kullanıldığı bilinmektedir. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda da klasik şiirimizin anlam dünyası içerisinde çoğu zaman bu unutulmuş anlamların kastedildiği ortaya konmuştur. Bu bağlamda, Ozan Yılmaz'ın *Klasik Türk Edebiyatı'nda Bir Başka Anlamıyla "Bahâr"* isimli makalesi meselemiz açısından son derece önemli bir örnektir. Yılmaz, makalesinde; günümüzde daha çok "mevsim" anlamında kullandığımız "bahar" kelimesinin "yaprak" ve "çiçek" anlamıyla klasik edebiyatın hem nazım hem nesir sahasına yansımaya dikkat çekmiştir (Yılmaz, 2011: 177-194). Yasemin Karakuş'un "*Klasik Türk Şiirinde "Fitne" Kelimesinin "Köpek" Anlamıyla Kullanımına Dair*" adlı makalesi de yine konumuza örnek olacak niteliktedir. Karakuş, makalesinde; Latîfî tezkiresinde "fitne"

kelimesinin “kargaşa, karışıklık” gibi bilinen anlamlarının yanı sıra halk arasında “küçük köpek” anlamında kullanıldığına değinmiş ve Latîfî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda kelimenin klasik Türk şiiri metnindeki kullanımları üzerinde durmuştur (Karakuş, 2021: 389-400). Bu türden çalışmalar, tarihî süreç içerisinde anlamını unuttuğumuz ya da bilgi ve kültürümüzün yeterli olmaması sebebiyle anlamlandıramadığımız, anladığımızı sandığımız ancak tam olarak vâkıf olmadığımız beyitlerin anlam dünyasına nüfuz etmemize yardımcı olacaktır.

Divan şairlerinin zengin anlam katmanları ve çağrışımlara sahip olan bir dille kaleme aldıkları şiirlerin, tam ve doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, Divan şairlerinin beslendiği farklı ilim dallarındaki bilgi ve terimlerin sözlüklerinin çıkarılması, şerhlere ve manzum-mensur sözlüklere başvurulması, bu kelimelerin edebi metinlerdeki kullanım şekillerinin tespit edilmesi önemli rol oynamaktadır. Makalemizin bundan sonraki kısmında *Lûgat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb* örneği üzerinden Divan şiiri metnlerinin anlaşılmasında kolaylık sağlayacak bir kaynak olan emsal sözlüklerine dikkat çekmek istiyoruz.

1. Farsça Emsal Sözlükleri

Farsça-Türkçe sözlükler üzerine kapsamlı bir çalışma yapan Yusuf Öz'e göre, Farsça sözlük çalışmaları on birinci yüzyılda başlamış ve bu ilk sözlükler, Horasan bölgesinde yetişmiş şairlerin şiirlerinde geçen ve anlamı bilinmeyen kelimelerin açıklanması amacıyla hazırlanmıştır. On birinci yüzyıl şairlerinden Katrân-ı Tebrîzî'ye nispet edilen sözlük kitapçığı ile çağdaş Esedî-i Tûsî'nin *Lûgat-i Fûrs* adlı Farsça sözlüğü dışında, Farsça sözlük bilimine dair kapsamlı çalışmalar, on beş ve on altıncı yüzyılda yazılmış Farsça sözlüklerle başlar. On yedinci yüzyılın başlarına kadar yazılmış Farsça sözlükler *Lûgat-i Fûrs*'te yer alan maddelerin zenginleştirilmesi, örnek beyitlerin çoğaltılması veya eksiltilmesi; açıklamalarda birtakım tasarrufların yapılması şeklinde bu sözlüğün içeriğine yapılmış müdahalelerle meydana getirilmiştir. On yedinci yüzyılın başlarından itibaren daha önceki sözlük kitapçıklarının ve sözlük mecmualarının söz varlıklarının bir araya getirilmesi yoluna gidilmiş ve bu suretle daha kapsamlı sözlükler yazılmıştır. Bu sözlüklerde, nazımda kullanılan Farsça

kelimeler yanında tamlamalara ve deyimlere yer verilmiş; mecazlara, istiarelere ve kinayelere de işaret edilmiştir. Sözlük biliminin sistemleşmiş olan kuralları bu sözlüklerde uygulanmıştır (Öz, 2016: 29-35).

Anadolu sahasında birçok Farsça-Türkçe sözlük ortaya konmuştur. Bu sözlük çalışmaları içerisinde atasözleri ve deyimler de ilgi görmüştür. Bu sözlüklerde, Farsça atasözü, deyim ve kinayeler derlenmiş; Türkçe izahları yapılmış, bunların ne amaçla kullanıldıklarına dikkat çekilerek şahit beyitler yazılmıştır. Bu tür sözlüklerde, derlenen maddelerin sadece Türkçe açıklamaları verilmemiş, aynı zamanda seçilen maddelerin manzume ve edebi eserler içerisinde kullanımına dair manalar da sunulmuştur. Birçok edebi eser taranarak oluşturulan bu sözlükler, müşkül meseleleri ele alıp çözümler sunmak bakımından şerh geleneği içinde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Farsça-Türkçe sözlükler arasında yer alan bu emsal sözlükleri, sayı bakımından az olmakla beraber nitelikleri bakımından büyük önem taşırlar.

Bugüne kadar tespit edilebilen Türkçe-Farsça emsal sözlükleri şunlardır:

Riyâzî'nin *Düstûru'l-Amel*'i, Mîrek Muhammed-i Taşkendi'nin *Nevâdirü'l-Emsâl*'i, Edirneli Dervîş Hasan Hüsâmî'nin *Tuhfetü'l-Emsâl*'i, Şu'ûrî Hasan Efendi'nin *Ferhengi Şu'ûrî*'si ve *Müntehab-i Ferheng-i Şu'ûrî*'si, Mü'ezzin İbrâhîm'in *Muhtasar ve Müntehabü's-Şu'ûrî*'si, Hâlis İbrâhîm-i Pozarefçevî'nin *Mecme'u'l-Emsâl*'i, Muhammed Necîb'in *Lügat-i Tedkikât-ı Fürsiyye-i Necîb*'i ve bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Cevhere* adlı sözlüğüdür.

Riyâzî-i Mehmed, *Düstûru'l-Amel* [1016/1607]

Farsça- Türkçe deyim sözlükleri arasında türünün ilk örneği olarak bilinen *Düstûru'l-Amel* üzerine biri doktora diğeri yüksek lisans üzere iki tez çalışması yapılmıştır. Riyâzî-i Mehmed tarafından hazırlanan ve Farsça-Türkçe sözlükler arasında yer alan bu eser, mensur ve alfabetik olarak hazırlanmış bir deyimler sözlüğüdür. 1607 yılında yazıldığı tahmin edilen eser, yaklaşık 1050 deyim, atasözü, tabir ve bazı kelimelerin özel bir şekilde kullanımını ihtiva etmektedir. Eserde, her maddenin Türkçe

karşılığı ve her maddeyi örnekleyen 1000 civarında Farsça şahit beyit yer almaktadır (Türkben, 2013: 13-15).

Mîrek Muhammed Nakş-bendî-i Taşkendî, *Nevâdirü'l-Emsâl* [1020/1611]

Nevâdirü'l-Emsâl, 1611'de Mîrek Muhammed tarafından hazırlanmış Farsça deyim, atasözü ve kinayelerin Türkçe açıklamalarını içeren bir sözlüktür. İçerik bakımından *Düstûru'l-Amel'den* daha zengin olan bu sözlük, Fars edebiyatından birçok şairin divanı taranarak yapılan bir derlemeyle meydana getirilmiştir. Eserde yer alan maddeler bu şairlerin mısra ve beyitleriyle örneklendirilmiştir. Atasözü, deyim ve kinaye türünden olan maddelerin yalnızca ilk harfleri esas alınarak "bâb" kabul edilmiş ve "bâb"lar alfabetik olarak sıralanmıştır. Her deyim, atasözü ve kinayenin ne zaman, ne şekilde ve hangi anlamda kullanıldığına özellikle işaret edilmiş; eser içerisinde bulunan 329 madde daha çok bu yönleriyle ele alınarak Türkçede buna uygun anlamda bir deyim söylenmiştir. Ayrıca maddenin bir atasözü mü yoksa bir kinaye mi olduğu da belirtilmiştir (Yıldız, 2017: 2-3).

Derviş Hasan Hüsâmî, *Tuhfetü'l-Emsâl* [1080/1670]

XVII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Tuhfetü'l-Emsâl*, 1670'te Derviş Hasan Hüsâmî tarafından tamamlanmıştır. Eserde, madde başları ve örnek beyitler Farsça, açıklamalar ise Türkçedir. Müellif, eseri kaleme alma sebepleri arasında Farsça yazan şair ve ediplerin şiir ve eserlerini okuyup incelerken oldukça fazla günlük kullanımdaki ayrıntılara, bilinmedik mecaz ve istiarelere, az kullanılan ibare ve misallere şahit olduğunu dile getirmiştir. Bunların anlaşılmasında mevcut kaynakların yetersiz kalması üzerine Farsça telif ve tasnif emsal kitaplarından özellikle de Mîrek Muhammed'in *Nevâdirü'l-Emsâl* adlı deyimler sözlüğünden yararlanmış, bu sözlükteki açıklamaları eserinde özet halinde vermiştir. *Tuhfetü'l-Emsâl*'de deyim olarak kullanılan 1360 Farsça kelimeler derlenmiş ve açıklamalarda bunların ne amaçla kullanıldıklarına işaret edilmiştir (Kılıç, 2019: 19-22).

Hasan Şu'ûrî, Lisânü'l-Acem [Ferheng-i Şu'ûrî] [1092/1681]

Hasan Şu'ûrî tarafından hazırlanan *Ferheng-i Şu'ûrî*'nin *Lisânü'l-Acem* ve *Nevâlû'l-Fuzalâ* olmak üzere iki farklı adı daha bilinmektedir. İki defter ve bir hatimeden oluşan eserin birinci defterinde bazı Farsça atasözü, deyim gibi kalıp sözlerin kullanımıyla ilgi anlam bilgisine yer verilmiştir. İkinci defterde ise kelimeler alfabetik sıraya göre dizilmiş ve her birinin anlamları üzerinde durulmuştur. İçerdiği söz varlığı itibarıyla en geniş Farsça- Türkçe sözlüklerden biri olan *Ferheng-i Şu'ûrî*'de, yalnızca Farsça kelimelere anlam verilmemiş, lüzumu halinde Farsçada çok kullanılan Arapça kelimeler de metne dâhil edilmiştir. Lügat bilgisinin yanı sıra tarih, coğrafya, mitoloji, halk hekimliği, astronomi, gastronomi, tıp, mûsikî ve tabiî ilimlere dair kıymetli bilgilerin yer aldığı *Ferheng-i Şu'ûrî*'de, 22.550 madde başı kelimeye 22.450 şahit beyit sunulmuştur. Şu'ûrî'nin eserinin kaynakları arasında birçok klasik lügat yer almaktadır. Bunlar arasında en çok *Macmau'l-Fürs* ve *Ferheng-i Cihân-gîrî*'den yararlanmıştır. Bunların yanı sıra Riyâzî'nin *Düstûru'l-Amel*'i ve Mîrek Muhammed-i Taşkendî'nin *Nevâdirü'l-Emsâl*'i, *Ferheng-i Şu'ûrî*'ye kaynaklık eden sözlükler arasındadır. (Yılmaz, 2019: 27-40).

Mü'ezzin İbrâhîm Mahmud b. İbrâhîm b. Süleymân, Muhtasar ve Müntehabü's-Şu'ûrî [1095/1684]

Mü'ezzin İbrâhîm tarafından hazırlanan "*Muhtasar's-Şu'ûrî*", *Lisânü'l-Acem*'in her iki defterindeki Farsça kelimeleri ve Türkçe karşılıklarını içerir. İki ciltten ibaret olan eserin birinci cildi "özet", ikinci cildi ise "seçme"dir. Birinci defter "*Muhtasar's-Şu'ûrî*", ikinci defter "*Müntehabü's-Şu'ûrî*" adıyla adlandırılmıştır. Bir ön söz ve iki cilt halinde düzenlenen bu sözlük *Lisânü'l-Acem*'deki hareke kayıtlarının, alıntılarının, kaynak adlarının ve şahit beyitlerin atılarak yalnızca Türkçe karşılıklarının alınması suretiyle hazırlanmıştır (Öz, 2016: 209-210).

Hâlis İbrâhîm-i Pozarefçevî, Mecme'u'l-Emsâl [1143/1731]

Halis İbrâhîm tarafından yazılan *Mecme'u'l-Emsâl*'in unvanı, *Sihir-kâr-ı Kalem*'dir. Yazmalarının sonunda yer alan kayıta *Mecme'u'l-Emsâl* adıyla şöhret bulduğu ve unvanının *Sihir-kâr-ı*

Kalem olduğu bilgisi bizzat müellif tarafından verilmiştir. *Mecme'ü'l-Emsâl*, nüshalarının sonunda yer alan itmâm kaydına göre 1143 /1731 yılında tamamlanmıştır. Farsça-Türkçe kinaye, deyim, atasözü ve mazmunlar sözlüğü olarak hazırlanan *Mecme'ü'l-Emsâl*'de, Halis İbrâhîm; *Düstûru'l-Amel-i Rıyâzî*'yi, *Ferheng-i Cihângîrî*'yi, *Lügat-i Mahmûdiyye*'yi, *Lügat-i Nimetullâh*'ı, *Nevâdiru'l-Emsâl-i Mirekî*, *Şerefnâme-i Menyerî*'yi ve *Ferheng-i Şu'ûrî*'nin ilk kısımlarını kaynak olarak kullanmıştır. Eserde 10865 civarında madde başı yer almaktadır. 9700'den fazla atıf yerinde, 183 civarında yazılı, 9 sözlü kaynak adı zikredilmiştir. Çoğu Farsça manzume olmak üzere mensur alıntılarla, mesel, Arapça ve Türkçe beyitlerden müteşekkil 4200 civarında şevahit bulunmaktadır. (Güneş, 2020: 48-61)

Muhammed Necîb ve *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb*'i [1191/1777]

Bu eser aşağıda ayrı bir bölüm halinde detaylı olarak incelenmiştir.

***Cevhere* [1266/1850]**

Farsça-Türkçe kinaye ve deyimler sözlüğü olan *Cevhere*'nin yazarı bilinmemektedir. 1850 yılında yazılan sözlük, küçük yaştaki çocuklar ve gençler için hazırlanmıştır. Maddelerin ilk harfleri esas alınarak 28 "bâb"a ayrılan sözlükte, daha önce tanıtılan Farsça-Türkçe deyim sözlüklerinden başka, *Lügat-i Nimetullâh*, *Lügat-i Deşîşî*, *Lisânü'l-Acem*, *Aksâl-Ereb fî Tercemet-i Mukaddimeti'l- Edeb*, *Şerefnâme-i Menyerî*, *Burhân-ı Kâtı*, *Istîlâhât-ı Sûfiyye* adlı sözlükler ile Sürûrî'nin *Şerh-i Gülistân* ve Sûdî-i Bosnevî'nin şerhleri kaynak olarak kullanılmıştır (Öz, 2016: 265-26).

Muhammed Necîb ve *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb*

1.1. Muhammed Necîb

Mehmed adıyla bilinen Muhammed Necîb, kendisi gibi hattat olan Eyyûbî Suyolcuzâde Mustafa Efendi'nin oğludur. Şanı yüce cetleri gibi sülûs ve nesih yazıdaki maharetiyle cihanda şöhret kazanmış, edep ve irfanıyla devrinin önde gelenlerinden olmuş, şairliğiyle de adından söz ettirmiştir (İnce, 2018: 428-429), (Müstakîmzâde Süleymân Sa'düddîn: 216a-216b). 1195/1781

yılında *Tuhfe-i Şâhidî'ye* yazdığı şerhi ve *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb* adlı eseri onun Farsça ile ilgilendiğini gösterir (Öz, 2016: 243).

1.2. Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb [1191/1777]

Bilinen tek nüshası İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez Koleksiyonu 3683 numarada kayıtlı olan sözlük, 1191/1777 yılında Muhammed Necîb tarafından yazılmıştır. Nesih yazıyla yazılan sözlüğün adı, başta kırmızı mürekkeple "*Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb*" şeklinde kaydedilmiştir. Sözlük 84 varak olup her sayfada 25 satır vardır. Madde başları kırmızı mürekkeple diğer ilgili maddeler ise kırmızı keşîdeli olarak yazılmıştır.

Farsça-Türkçe sözlükler arasında yer alan *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb*, kelimelerin daha çok kinayeli ve istiareli anlamlarını veren bir mazmunlar ve deyimler sözlüğüdür. Eserin içeriği veya hazırlanış metodu hakkında herhangi bir açıklamaya yer verilmemiştir. Telif tarihi ile ilgili de açık bir kayıt görülmemekle birlikte eserin sonunda kısaca "temmet 1191" kaydı yer almaktadır. Bu kayıta göre de eserin 1191/1777 yılında tamamlandığı söylenebilir. Eser, gramer ve sözlük olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

Eser doğrudan gramer kısmından oluşan kısa bir *mukaddime*yle başlar. Farsça gramer kurallarına ayrılan bu bölüm, 1b-9a varaklarını kapsar. Eserin gramere ayrılmış bölümünde yer alan konular şöyle sıralanmaktadır: "Bahs-i iştikak", "el-Emsiletü'l-muhtelif" ve "Kavâid" başlıkları altında masdar, sıfat-ı müşebbehe, ism-i mef'ûl, cahd-ı mutlak, cahd-ı mustağrak, nefy-i hâl ve nefy-i istikbâl, emr-i gâ'ib, nehy-i gâ'ib, emr-i hâzır, vasf-ı terkîbî, nehy-i hâzır, ism-i zamân ve ism-i mekân, masdar-ı nev'î ve masdar-ı vahdet, ism-i tasgîr, ism-i mensûb, ism-i tafdîl, emsileyi muttaride, kâ'ide-yi cem'-i zamâ'ir vb. çeşitli dil bilgisi kuralları hakkında bilgi verilmektedir. Necîb, böylelikle Farsça fiillerin mâzî ve muzârî köklerinin nasıl bulunduğu ve bu köklerden kelime türetmeye dair bilgiler vermiştir. Daha sonra fiillerin zamanlara göre çekimleri, olumsuzluk halleri; zaman, mekân ve alet adı bildiren yapım ekleri; ülke, din, mezhep, kabile vb. gibi unsurlara aidyetlik bildiren ekler; karşılaştırma ekleri; isim, sıfat ve sıfat

tamlamalarına dair konular ele alınmıştır. Kavâid başlığı altında yer alan gramerin son bölümünde ise şahıs zamirleri, zamirlerin çokluk halleri, Farsça gramerde yer alan “yâ” ve “elif” harflerinin kullanım alanları ile ilgili çeşitli kaidelere yer verilmiş ve bazı kâideler için de örnek beyitler sunulmuştur. Örneğin, aşağıda zamirlerin çokluk şekillerinin elif ve nun harfleriyle yapıldığına dair bir kural anlatılmakta ve bu kuralın yer aldığı örnek bir beyte yer verilmektedir.

Ķā‘ide-yi cem‘-i zāmā‘ir: Fārsīde zāmā‘ir elif ve nūnla cem‘ olur. Meşelā دلمان ve دلشان ve دلشان dirlər. Bizim gönlümüz (9) ve siziñ gönlüñüz ve anlarıñ göñli dimekdir. Ve bu zāmā‘iriñ mā-ķablları meftūh (10) okunur. Gāh olur ki zārüret-i vezin için sākin kıllarlar. Beyt: [vr.7b]

عشق بحرازدلشان سریرزد
آتش شوق بجانشان درزد

Muhammed Necîb, Farsça gramer konularına ayırdığı bu bölümde; İbni Kemâl’in, Nimetullâh’ın, Şu‘ûrî’nin ve Sûdî’nin Farsça gramere ilişkin görüşlerine de yer vermiş ve işaret ettiği bazı yanlışlıklara karşı çıkmıştır.

Sûdî merhum, emr ile māzīnūñ taħallüfüne rızā virmeyüp “Her lafz kendiden münāsib maşdardan müştakdur. Meşelā آموزیدن ‘den ve رویدن ‘den ve بینیدن ‘den müştakdur. Amuختن ve رفتن ve دیدن ‘den degül” dir. Ve böyle diyen şeriklerine ‘azīm daħl ider. Lākin ma‘lūmdur ki bu maķūle meşādir terākīb-i ‘Acemde gelmiş degildir. Ħāl ānki kendi daħı dir ki Amuختن ve انداختن gibilerūñ müştakbelātında xa za ‘ya tebdil olunur ve eger آموزیدن ve اندازیدن mevcūd olsa tebdil-i mezkūra ne ĥacet, belki müştakbelāt kendi meşādirinden müştak olurdu. Pes kendi taķrİRinden mütefehhim olur ki آموزیدن mişilliler Amuختن ‘den müştakdur ve emr ile māzī beyninde iħtilāf vardır ve Sûdî merħūmuñ bu ĥuşūşda olan deħāleti medħūledür. Nī‘metullāh ve Şu‘ūrī daħı raħimehumallāh bu meslege sālik olmuşlardur. Ħattā Şu‘ūrī maddesinde “باختن , باز” den degildür بازیدن ‘dendür” dir ve Sûdî’nin kelāmıyla istişhād ider. Lākin el-ħaķ yedħulu‘l-ūzun bilā izin² ve İbni Kemāl, Daķāyık‘da “جوييدن ve كوييدن , شود ve جوی ve كوی” den müştakdur” dir. “سستن ve جستن ve گفتن” dir. Lākin el-ħaķķ mā ķulnāhu kemā merra ve li‘ademi‘l-farķ³ ve cümlesi kem-kerde-yi cadde-yi şavāb olup bisāt-ı tariķde pūyān olmuşlardur. Ve Sûdî meşādirinden iştikāķı iltizām idüp kıyāsī olmasın daħı murād idinüp dir ki “Ma‘lūm ola ki meşādirūñ āħiri nūn olur ve

² Hak (hakikat) kulağa izinsiz girer.

³ Hak daha önce dediğimiz gibi ve fark yoktur.

nûn'ûn mâ-ğabli ya dâl olur ya tâ olur. Dâl-i mezkûrûn dahı mâ-ğabli ya yâ olur ya olmaz. Eger dâl'ûn mâ-ğabli yâ olur ise cemî' müştakât andan gelür. Ammâ tâ'lı maşlardan ve dâl'ûn mâ-ğablinde yâ olmayan maşlardan mâzî ile [vr.2b] ism-i mef'ulden gayrı nesne müştak olmaz ve bu kâ'ide zabt olunduğda cemî' müştakât-ı 'Acem kıyâsî olur. Fazbat. Ammâ eger bu kelâm mu'teber olup "müştakqun-minh meşâdirdür" dinse yine küllî degıldür. Zîrâ ki ديدن ve كزیدن ve شنیدن'de dâlların mâ-kabli yâ iken emirleri بين ve كزين ve شنو'dür ve كشتن zamm-ı kâf-ı 'Acemîyle ve بافتن ki maşdar-ı te'yîddür emirleri كش ve باف gelür. Ve كشادن ve نشاندن ve ماندن ve پروردن'de dâluñ mâ-ğablinde yâ yogiken emirleri كشا ve نشان ve مان ve پرور gelür. Pes ma'lûm oldı ki emr ü mâzî semâ'îdür ve maşlardan müştak olmaq mümkün degıldür ve emr ile mâzî müştakqun-minhlerdür ve kıyâsî olan mağallerde mâzî dahı emirden müştakdur. [vr.3a]

Necîb, yukarıdaki ifadelerle Sûdî'nin her lafzın kendine uygun mastardan türetildiğini, Farsçadaki bütün türemiş kelimelerin kıyâsi olduğunu iddia ettiğini dile getirmiş, Nimetullâh ve Şu'ûrî'nin de bu görüşü desteklediğini belirtmiştir. Ancak Necîb, bu görüşleri kusurlu bulduğunu ifade etmiş; "dîden, güzîden, şinîden, guşten, bâften, guşâden, nişânden, mânden, perverden" gibi fiillerin emir çekimlerini delil göstererek belli bir düzen ya da kural olmadığını, söz konusu çekimin kıyâsî değil ancak semâî olabileceğini kanıtlamaya çalışarak Sûdî'ye karşı çıkmıştır.

Eserin ikinci bölümünü oluşturan sözlük bölümü ise 9a-84b varakları arasını kapsar. Bu bölümde ele alınan madde başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmış, bu kelimelerle ilişkili olan diğer kelimeler ise kırmızı keşîdeli olarak belirtilmiştir. Örneğin, "âb" kelimesi kırmızı mürekkeple yazılırken "âb-ı âteş mizâc", "âb-ı âteşin", "âteşin âb", "âb-ı bî-licâm", "âb-ı hasret", "âb-ı huşk", "âb-ı dendân" vb. kelimeler kırmızı keşîdeli yazılmıştır.

Sözlük bölümünde derlenen maddelerin sadece Türkçe açıklamaları verilmemiş aynı zamanda seçilen maddelerin manzume ve edebi eserler içerisinde kullanılmasıyla ilgili olarak kinayeli ve istiareli anlamlarına da işaret edilmiştir. Maddeler halinde ele alınan bu kelimelerden bazıları için de Farsça örnek beyit yazılmış, örnek olarak verilen kimi beyitlerin ise izahı yapılmıştır:

Āb-1 bī-licām (آب بی لجام): Devlet-i dünyāya dirler. İq̄bāl ü idbārı zarūrī oldığından. **Şāʿib:**

می کند کار شراب تلخ آب بی لجام

این سخن از مستی ارباب دولت روشنیست

Şarāb-1 telhīñ itdigi işi āb-1 bī-licām eyler. Yaʿnī devlet-i dünyā eyler. Yaʿnī devlet-i dünyā bāde gibi ādemi mest eyler ve bu söz erbāb-1 devletiñ mestliginden zāhirdür ve şendür.

Āb-1 dendān (آب دندان) : Tükürük maʿnāsına ki dāʿimā çekindiginden zaʿīf ve mağlūb maʿnāsına kināyet kılınur. **Enverī:**

دشمننت با تو اگر نرد عداوت باز د

آب دندانتر از وکس نتوان دید به باز

O yönde andan zaʿīfraḫ ve mağlūbraḫ kimse görmek mümkün degildür dimekdür.

Ve dile düşmek ve herkesiñ zebān-zedi olmaḫ maʿnāsına da istiʿāre olunur. **Laṭīf:[vr.10b]**

گرچه گشتم آب دندان در دهان حاسدان

لیک همچون علق رومی بوی خوش آید زمن

Eserin sözlük kısmını oluşturan maddeler eğer bir deyim ya da atasözü içinde yer alıyorsa bu deyim ve atasözü örnek olarak verilmiştir. Aşağıda yer alan örneklerde “ağzı sulanmak” ve “saman altından su yürütmek” deyimleri ile “Su aktığı yere yine akar.” ve “Güneş balçıkla sıvanmaz.” atasözlerine yer verilmiştir.

Āb be-dehān āmed ve āb der dehān (آب بدهان آمد و آب در دهان آمد): Ağzı şulandı ki reşḫ maʿnāsına da kināyet kılınur. [vr.10b]

Āb-1 zīr-i kāh (آب زیرکاه) : Kār-1 nühüfte ki zebān-1 Türkde şaman altında şu yürüdür dirler. [vr. 10b]

Āb der-cū bāz āyed (آب در جو باز آید) : Lisān-1 Türkde şu aḫdığı yire yine aḫar didikleridür ki evvel iḫbāl eyleyen devlet yine iḫbāl ider diyecek yirde zārb olunur. bu Ābdollet بجویت آمده بود. [vr. 10b-11a]

Āfitāb be-gül endūden (آفتاب بگل اندودن) : Lisān-1 Türkde güneşi balçıkla şivāmaḫ didikleri meşeldür ki ziyāde aşikāre olanı gizlemege saʿy eylemek.[vr.13a]

Sözlükte madde başlarını oluşturan kelimelerin sıralanmasında Arapça elifbâ sırası dikkate alınsa da tam bir alfabetik sıralama yapılmamıştır. Eserin sözlük bölümü 9a’da yer alan **âb** (آب) maddesi ile başlar, 84b’de yer alan **yek-kabâ** (یکقابا) maddesi ile son bulur.

Āb (آب) : Evvelâ şu āb-1 revān ve āb-1 bārān ve āb-1 baḫr gibi.

Yek-ḳabā (يکبا) : Ziyāde fakirden kināyetdür. **Dervîş-i yek-ḳabā** dirler, ziyāde fakir dervîş dimekdür.

Eserin başı:

[vr. 1b]

لغت ند ققات فرسيه نجيب

بحث اشتقاق

اکثر اهل لغات فارسيه نک بلکه مجموعتک اوزرينه درکه...

Eserin Sonu:

[vr. 84b]

يکبا: زياده فقر دن کنایتدر درویش یکبا درلر زياده فقير درویش ديمکدر

تمت

۱ ۱ ۹۱

297

2. Farsça Emsal Sözlüklerinin Divan Şiirini Şerh Etmeye Katkısı

Klasik Türk şiirine yönelik şerh ve anlamlandırma çalışmaları yapılırken Divan şairinin anlam dünyasının tam ve doğru bir şekilde kavranabilmesi için bu şairlerin kullandığı kelimelerin şiir içindeki kullanımına dair manaların da iyi bilinmesi gerekmektedir. İşte emsal sözlükleri de bu tür durumlarda başvurulacak eserlerden biri olarak kelimelerin edebi metinlerdeki kullanım şekillerinin anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Bu bağlamda, Farsça emsal sözlüklerinden bir tanesi olan *Tuhfetü'l-Emsâl* üzerine doktora tezi hazırlamış olan Muzaffer Kılıç, Türkçede, “baş, kafa; başkan; uç; son, nihayet” gibi anlamlara gelen “ser” kelimesinin, *Tuhfetü'l-Emsâl*'de beş farklı anlama geldiğini belirtmekte ve bu anlamlar içerisinde yer alan “arzu ve sevda” anlamının Türkçede çok az kullanıldığına dikkat çekmektedir. (Kılıç, 2019: 322-323)

Makalemizin bundan sonraki bölümünde, *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb*'te ve yukarıda bahsi geçen diğer emsal sözlüklerinden bazılarında yer alan ve makalemizde ele almak istediğimiz meseleyi iyi bir şekilde örnekleyebileceğimizi düşündüğümüz kelimelerle ilgili tespitlerimize yer verilecektir. Öncelikle seçilen kelimenin hangi sözlüklerde yer aldığı ve kaç manaya geldiği gösterilecek, daha sonra klasik Türk şiirinde o kelimeyle ilgili bir ya da birkaç beyit örneği verilip anlamlandırması yapılacaktır.

Âb-ı huşk (آب خشک): Yaygın olarak “kuru su” ve “buz” anlamlarıyla bilinen “âb-ı huşk” terkîbi, *Lügat-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb(10b)*'te “kadeh” ve “şişe” anlamlarının yanı sıra “âb-ı Hızır” “âb-ı hayat” ve “ilm-i ledün” gibi anlamlara gelir. *Tuhfetü'l-Emsâl(2b)*, *Ferheng-i Şu'ûrî(s.132)*, *Düstûru'l-Amel(102b)*, *Cevhere(2b)* gibi emsal sözlüklerinde de “kadeh” ve “şişe” anlamlarında kullanılmıştır. Biz makalemizde “âb-ı huşk”un “kadeh” anlamı üzerinde duracağız.

Klasik Türk şiirini incelediğimizde, “âb-ı huşk”un birçok beyitte “kadeh” anlamıyla kullanıldığına şahit olduk. Ahmet Atila Şentürk'ün ansiklopedik tarzda hazırladığı “*Osmanlı Şiiri Kılavuzu*”nda (Şentürk, 2016: 31-32) da bu ifadeyle ilgili pek çok örnek yer almaktadır. Yine incelediğimiz birçok beyitte “âb-ı huşk” terkîbinin bazı emsal sözlüklerinde “şarap” anlamına gelen “âteş-i ter” terkîbiyle birlikte kullanıldığını görürüz. “Âb-ı huşk” ve “âteş-i ter” ifadelerinin aynı beyit içerisinde kullanılması “âb-ı huşk” terkîbinin “kadeh” anlamını güçlendirmektedir.

*Âteş olmuşdur fûrûzân âb olmuş müncemid
Sâkıyâ şun âb-ı huşkî k'âteş-i ter devridür*

Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı/g.40/2

[*Ateş parlamış, su donmuştur. Ey saki! Sun kadehi ki devir şarap devridir.*]

*Bu âb-ı huşk biraz da turlursa meclisde
Cihânî âteş-i ter sū-be-sū yakar yıkar*

Nevres-i Kadîm Divanı/g. 40/3

[*Bu kadeh bu mecliste biraz daha durursa, şarap bu cihanın her tarafını yakar, yıkar.*]

*Hâkden ref'e bizi yâr-i havâyî-meşreb
Âb-ı huşk elde gerek âteş-i ter âmâde*

Hâzık Divanı / g.182/2

Çeşm (چشم): Klasik Türk şiirinde “göz” anlamıyla bilinen “çeşm” kelimesi, *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb(34b)*'te “göz” ve “ümit” anlamlarına gelmektedir. Diğer emsal sözlüklerinde; *Tuhfetü'l-Emsâl(32a)*, *Ferheng-i Şu'ûrî (1434)*, *Düstûru'l-Amel(117b)* ve *Cevhere(73a)*'de ise “göz”, “ümit”, “nazar” ve “iltifat” anlamlarına gelmektedir.

Çeşm kelimesi, aşağıdaki beyitlerde iham yoluyla “ümit” anlamına gelmektedir.

*Meger ki gayre imiş çeşm-i luḫfî ey Nâbî
Şafâ-yı vuşlata ümîd-vâr idüm ben de*

Nâbî Divanı/g:690/5

[*Ey Nâbî! Lütfunun ümidi meğerki başkalarınaymış, kavuşma sefasından ümitliydim ben de.*]

*Çeşm-i dile gelmekde müdâm vuşlat-ı dilber
Gelmez mi 'aceb ḫâtır-ı idrâk-ı ümîde*

Fasîhî Divanı/g: 306/4

[*Dilberin kavuşması, dâima gönlün ümidine gelmekte. Acep ümidin idrâkinin hatırına hiç gelmez mi?*]

Sâye-dâr (سایه دار): “Gölgesi olan, gölge yapan”, “koruyan, gözeten” anlamlarıyla bilinen “sâye-dâr” kelimesi, klasik Türk şiirinde de yaygın olarak bu anlamlarıyla yorumlanmıştır. Ancak klasik şiirin bazı metinlerinde kelimeyi, *Düstûru'l-Amel (134b)*'de ve *Ferheng-i Şu'ûrî (s.2207)*'de geçen “cin tutmuş kimse” manasıyla değerlendirmek daha doğru olacaktır. Örneğin, aşağıdaki beyitte “sâye-dâr” kelimesini beyit bağlamında düşündüğümüzde yaygın olan anlamıyla yorumlamak zor olacaktır.

*Gördükçe sâye-i ser-i zülfüñ ruḫında dil
Mecnûn-ı sâye-dâr ğam-ı ıztırâb olur*

Azîm Divanı/g: 45/3

[*Gönül, sevgilinin saçlarının gölgesini yanaklarında gördükçe akli başından giden Mecnun olur, eziyet çeker.*]

Hâme (خامه): “Kalem” anlamıyla bilinen “hâme” kelimesinin, *Ferheng-i Şu‘ûrî* (s.1599)’de; “kalem”, “sürahi”, “yığın, küme olmuş nesne” ve “kıldan dokunmuş ev” olmak üzere dört farklı anlamına işaret edilmektedir.

“Hâme” kelimesi, klasik Türk şiirinde “kalem” anlamının yanı sıra “sürahi” anlamını da çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır.

*Dil meclisinde medh-i mey-i la‘lûñ eylesem
Olur şarîr-i hâmem o bezme nevâ-yı ney*

Hüdâyî-i Kadîm Divanı/g.224/5||

[*Gönül meclisinde kırmızı renkli şarabı methetsem,
sürahimin/kalemimin şırıltısı/cızırtısı o meclise ney sesi gibi gelir.*]

Yukarıdaki beyitte geçen “sarîr-i hâme” tamlaması, “hâme”nin “kalem” olarak bilinen yaygın anlamı düşünüldüğünde “kalem cızırtısı” olarak anlaşılabilir. Ancak “hâme” kelimesinin emsal sözlüklerinde “kalem” dışındaki farklı anlamları düşünüldüğünde ve beyitte bulunan; “meclis” ve “medh-i mey-i la’l” ifadeleri de göz önünde bulundurulduğunda “hâme”nin meclisin bir ögesi olan “sürahi” anlamına çağrıştırdığı da söylenebilir. Dolayısıyla “sarîr-i hâme” tamlamasını “sürahinin şırıltısı” yani sürahideki şarabı kadehe boşaltırken çıkan ses olarak da anlamak mümkündür.

Gül-deste (گل دسته): Güldeste kelimesi, klasik Türk şiirinde; “gül demeti”, “çiçek destesi” anlamlarıyla yorumlanmıştır. *Tuhfetü’l-Emsâl*(99a), *Düstûru’l-Amel*(148b) ve *Ferheng-i Şu‘ûrî* (s.318) gibi emsal sözlüklerinde kelimenin “minare” anlamına geldiği belirtilmektedir. Klasik Türk şiirinde, “güldeste” kelimesinin geçtiği bazı beyitleri, kelimenin akla gelen bu ilk anlamıyla yorumlamak kimi zaman beyitte anlam daralmasına kimi zaman da anlam kargaşasına yol açmaktadır. Bu beyitlerde bulunan “gül-deste” kelimesini “minare” anlamıyla yorumladığımızda ise daha tutarlı bir anlam çıkmaktadır.

Aşağıdaki beyitte de “güldeste” kelimesini beyit içerisinde bulunan “câmi”, “ezan” gibi kelimelerle birlikte düşündüğümüzde sadece “gül demeti” olarak yorumlamanın eksik olacağını ancak; *Tuhfetü’l-Emsâl* ve *Düstûru’l-Amel* ve *Ferheng-i Şu‘ûrî* ‘de geçen “minare” anlamıyla birlikte düşündüğümüzde beytin anlam

dünyasına tam olarak nüfuz edilebileceğini söylemek mümkündür.

Nahl-i şürî gibi her gül-deste zînet bağladı
Her menâre ya'ni kandîlin fûrûzân eyledi
Seyid Vehbî Divanı/ k. 10/7

[Şenliğin süs ağacı gibi her minare süslendi, taktı, takıştırdı.
Sözün kısası, her minare kandilini aydınlattı, parlattı.]

Nahl, gümüş veya balmumundan yapılma ağaç taklidi süs. Dügünlerde insan boynunu aşan nahiller yapılır, dallarına yaprak ve meyva olarak süs eşyası takılırdı. (Pala, 2018: 147) Kandil ise dini gün ve gecelere has isim olarak kullanılır bir tabirdir. Bunun yerine “kandil-i şerif” de denilir. Bu gecelerde minarelerde kandil yakıldığı için bu tabir meydana gelmiştir (Pakalın, 1983: 161). Geçmişten günümüze kadar devam eden bu gelenek, Divan şiirinde birçok şairin hayal dünyasına konu olmuştur. Bu beyitte de şair, her minarenin şenliklerde süslenen ağaçlar gibi süslendiğini ve kandillerle çevresini aydınlattığını ifade ediyor.

Her menâr eyledi kandîlini sûzân bu gice
Oldu gül-destede gül-deste nümâyân bu gice
Seyid Vehbî Divanı/ k. 23/25

[Her minare kandilini yaktı bu gece. Minarede gül demeti göründü bu gece.]

‘Arz-ı gül-deste-i da’vât olunur
Bez-i ihlâs-ı müvâlât olunur

Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Divanı/g: 7/2

[Davet minaresinden arz edilir, dostça iyiliklerde bulunulur.]

Aşağıdaki beyitte “güldeste”yi her iki manaya gelecek şekilde yorumlamak mümkündür.

Münâdî idi bülbül-i hoş-edâ
Ki gül-deste-i gülden itdi nidâ
Vuslatî Ali Bey Çehrin Gazavatnamesi/mes.1169||

[Hoş edalı bülbül davetçiydi ki gülden yapılmış minareden seslendi.]

Menârı gül-bün ü gül cāmî’i çemen şanma
Nevâ-yı bülbül o gül-destede ezân oğunur

Mirzâ-zâde Ahmed Neylî Divanı/g.66/2||

[Minareyi gül ve gülfidanı, camiyi de çemen sanma. / Bülbülün sesi o minarede ezan okunur.]

Dem (دم): Klasik Türk şiirinde “nefes”, “zaman” ve “kan” anlamlarıyla yorumlanan “dem” kelimesi, *Tuhfetü'l-Emsâl (48b)*'de “bûy-ı müşk ve katre”, *Düstûru'l-Amel(127a)*'de “katre, kılıç yüzü, mızrak ve kılıcın sivri ucu, makasın sivri ucu”, *Ferheng-i Şu'ûrî (s.1759)*'de ise “nefes”, “aldatma, kandırma, hile”, “kibir, gurur”, “koku”, “şiir vezni”, “kuyumcu ve demircinin ateş yaktığı körük”, “âh manasına”, “efsûn”, “ağız”, “zaman, vakit”, “zâhir olmak”, “yeme içme, içki içme”, “kılıcın ağzı yani keskin tarafı”, “mızrak ve ok ucu, makas ucu”, “balık ağzı”, “kuzgun, karga” gibi farklı anlamlara gelmektedir.

Klasik Türk edebiyatında pek çok anlamıyla kullanılan “dem” kelimesinin, “bûy-ı müşk” (misk kokusu) anlamıyla ilgili örnek beyitleri üzerinde duracağız:

Nâfe-i hulkuñuñ irişse zemîne şemmesi
Ƙara toprağ iken ol dem 'anber-i sârâ olur
Revânî Divanı/k. 5/13

[Yaratılış miskinin kokusu yeryüzüne erişse o koku (an), kara toprak iken saf, halis amber olur.]

Ne soydu giydi behâyi kabâ-yı nife vaşak
Ne buldu kıldı dem-i müşk-i nâfe gazal
Şeyhî Divanı/ k.3/35

[Vaşak derisi soyulup pahalı bir elbise yapıldı. Ceylanın kurumuş kokusundan da güzel kokular (misk) kılındı.]

Şabr ile dem nâfe olur hâr gül
Şabr ile ney sükker olur gûre mül
Nâlî Tuhfetü'l-emsâl/1353

[Sabır ile koku misk olur, diken de gül; sabır ile ney (kamuş) şeker olur, üzüm de şarap .]

Aldı sünbül den şabâ tâtâr-ı zülfüñ bûyını
Urmaz oldı dem nesîm-i nâfe-i Tâtâr'dan
Şehâbî Divanı/ g.310/5

[Sabah rüzgârı sümbülden yağmacı zülfün kokusunu aldı. Tatar miskininin esintisinden koku getirmez (gelmez) oldu.]

Bu beyitte geçen “dem” kelimesi, “dem urmak” şeklinde ifade edilmiş ve iki farklı anlama gelecek şekilde kullanılarak iham sanatı yapılmıştır. “Dem” kelimesinin bu beyte kattığı ilk anlam yukarıda ifade edilmiştir. Beyitten çıkarabileceğimiz bir diğer anlamı ise “Sabah rüzgârı, sümbülden yağmacı zülfün kokusunu aldı. Tatar miskininin esintisinden bahsetmez oldu.” şeklinde ifade etmek mümkündür.

*Nāfe-i āhū-yı deşt-i dil ü cān her demde
Anberîn kākül-i müşğînine kurbān olsun
Nailî-i Kadîm Dîvanı/ g.276/5*

[Gönül ve canın çölünün âhûsunun miski, her kokuda (her zaman) misk kokulu saçın amber kokusuna kurban olsun.]

Dest-endâz (دست انداز) : Düstûru'l-Amel (126a)'de ve Ferheng-i Şu'ûrî (s.226)'de “zulüm ve sitem” anlamına gelmektedir. Farsça-Türkçe manzum bir sözlük olan *Tuhfe-i Vehbî*'de de “dest-endâz”ın bu anlamı ifade edilmiştir.

*Pek gâzabnâke dinürmiş hîre-şîr
Zulm dest-endâz unutma yâdgîr
Tuhfe-i Vehbî/ 843*

[Çok öfkeli, kızgın olana “hire-şîr”, zulme ise “dest-endâz” denirmiş. Unutma, hatırında tut.]

*Felek benümçün olup bāl-i nesr-i dest-endâz
Eger ki tîr-keş-i cevrinde kalmasa bir tîr
Azmî-zâde Haletî Dîvanı/ k. 17/26*

[Eğer ki cevrinin ok torbasında bir tek ok kalmasa felek benim için zulüm akbabasının kanadı olur.]

*N'eylesün 'âşık o dest-endâz-ı hâl ü haştına
Bir dile biñ fitneyi âmâde der-dâmen ider
Nâmî Dîvanı/ g.130/6*

[Neylesin âşık, beninin ve hattının zulmü bir gönle bin fitneyi âmâde eder, eteğinde toplar.]

*Îtâbı kişver-i dilde olursa dest-endâz
O zulmi def'e yine nâzı mihribân mı degül*

Nâmî Divanı/ g.257/3

[Azarlaması, kızması gönül ülkesinde zulüm olursa o zulmü def etmeye yine (sevgilinin) nazı dost değil mi?] Yani yine sevgilinin nazı def eder.]

*Cevr-i dest-endâzı yâd itdükçe erbâb-ı vefâ
Dîdesinde kaçre-i hûn-ı dem-â-dem tâzedür
Nâmî Divanı/ g.32/5*

[Vefâ erbabı, zulmünün sitemini yâd ettikçe gözlerinden daima kanlı gözyaşı tazelenir.]

Rikâb (رکاب) : *Tuhfetü'l-Emsâl (55b)*'de ve *Ferheng-i Şu'ûrî(s.1898)*'de "piyâle" yani kadeh anlamına gelen "rikâb" kelimesi, klasik şiirde genel olarak "üzengi" anlamıyla bilinmektedir. Ancak klasik şiirde sıkça rastlanan bir kullanım olmamakla birlikte "piyâle" anlamına da rastlanmaktadır.

*Ben mest-i mey-i mey-gede-i 'aşk-ı Hüdâyım
Taktîr-i rikâbımda sebû-keş 'asesimdir
Nefî Divanı/ g. 39/2*

[Ben, Allah aşkı (ile yananların) meyhanesinde (içilen) şarabın sarhoşuyum. Kadehimin takdirinde şarap testisi taşıyan gece bekçisiyimdir.]

*Hem-rikâb itdi 'îdi husrev-i gül
Câm-ı gül-günü hem-'inân idelüm
Bakî Divanı/ g.328/9*

[Güllerin padişâhı, bayramı (kendine) kadeh arkadaşı etti. (Biz de) gül renkli şarabı (kendimize) dost edinelim.]

*Ey sâkî meded sebük-'inân it
Gülgün-ı mey-i girân rikâbı
Cem'î Divanı/ g. 128/3*

[Ey sâkî, ağır (olan) gül renkli şarabın piyâlesini çabuk zapt etmem için bana yardım et.]

*Başarlarsa eger meclisde ol gül-çihre sâkîler
Aşılıp ayağın komam elümden ben rikâb-âsâ
Rezmî Divanı/g. 15/2*

[Eğer o gül yüzlü sâkîler, meclise ayak basacak olurlarsa ben, bir piyâle gibi asılarak (kadehi tutar gibi) ayağını elimden bırakmam.]

Sonuç

Klasik edebiyat sahasında yapılan ilk çalışmalarla araştırmacılar Divan şiiri metinlerinin bilimsel neşirlerinin doğru yapılması üzerine yoğunlaşmıştır. Son zamanlarda ise bu çalışmalar yerini şiir metinlerinin doğru anlaşılması ve şairin “ne söylediği” hususuna bırakmıştır. Bu tür çalışmalarda doğru yorumlar yapabilmek, kelimelerin zengin anlam dünyasına vâkıf olmaya bağlıdır. Çalışmamızın başında da belirttiğimiz gibi bu konu ile ilgili kayda değer çalışmalar ve projeler üretilmeye başlanmış, şiir metinlerinin doğru anlaşılmasını sağlayacak birçok çalışma ortaya konmuştur. Biz de çalışmamıza konu edindiğimiz *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb*'in ve diğer emsal sözlüklerinin, Divan şiiri metinlerinin anlaşılmasında sağlayabilecekleri faydalara ve bunlardan yararlanma imkânlarına dikkat çektik.

Çalışmamıza kaynaklık eden, *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb* ve diğer emsal sözlüklerinde yüzlerce kelimenin farklı anlamlarına veyahut bugün unutulmuş kullanım alanlarına dair ayrıntılı izahlar bulunmaktadır. Bu sözlüklerin bir de bu yönden ele alınıp incelenmesi, hatta kelime kadrolarının bu bakış açısıyla tasnif edilip değerlendirilmesiyle Divan şiiri metinlerinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak birçok veri elde edileceğini ve bu sayede de tam ve kapsamlı bir klasik Türk şiiri sözlüğünün hazırlanması yolunda önemli bir adım atılmış olacağını umuyoruz.

Kaynakça

- Açıkgöz, Namık (1986). *Riyâzî Hayatı, Eserleri ve Edebî Kişiliği, (Divan, Sâki-nâme ve Düstûru'l-Amel'in Tenkidli Metni)*. Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akdoğan, Yaşar (Erişim Tarihi: 06.05.2021). “Ahmedî Divanı”. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78357/ahmedi-divani.html>
- Akkaya, Hüseyin (1995). *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Divanı, İnceleme-Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım, I-II*. Cambridge: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü Yay.
- Avşar, Ziya (2007). *Revânî Divanı*. Konya: Sebat Ofset Yayıncılık.

- Bayak, Cemal (Erişim Tarihi: 23.05.2021). “Sehâbî Hüsâmü’-d-dîn bin Hüseyin Sehâbî Divanı”. <https://docplayer.biz.tr/15803543-Sehabi-husamu-d-din-bin-huseyn-sehabi-Divani-hazirlayan-cemal-bayak.html>
- Bilkan, Ali Fuat (2011). *Nâbî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cevhere, Süleymaniye Kütüphanesi Hasan Hüsnü Paşa No: 1101, 244 vr.+ (kopuk parçalar).
- Demiralay, Mehmet (2007). *Hüdâyî-i Kadîm Divanı*. Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dikmen, Hamit (1991). *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*. Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dönmez, Abuzer (1999). *Azîm Divanı (İnceleme- Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erünsal, İsmail (Erişim Tarihi: 06.05.2021). “Tâcî-zâde Câfer Çelebi Divanı”. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-211662/taci-zade-cafer-celebi-divani.html>
- Güneş, Murat (2020). *Hâlis İbrâhîm-i Pozarefçevî [öl. 1752] Mecme’u’l-Emsâl İnceleme, Tenkitli Metin, Dizinler, Açıklamalar*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Gürbüz, Mehmet (2005). *Rezmî Divanı, (İnceleme-Metin-İndeks)*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökalp, Haluk (2001). *Fasîhî Divanı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.
- İnce, Adnan (Erişim Tarihi: 06.05.2021). “Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi, Tezkiretü’ş-şuarâ”. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-203805/mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39ara.html>
- İnce, Adnan (1994). *Mirzâ-zâde Mehmed Sâlim Divanı Tenkidli Basım*. Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

- İpekten, Haluk (Erişim Tarihi: 06.05.2021). "Nâilî Divanı, Sanatı ve Şiirleri". <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-247199/naili-i-kadim-divani.html>
- İsen, Mustafa-İsmail Hakkı Aksoyak (2003). *Vuslatî Ali Bey Gazâ-nâme-i Çehrin*. Ankara: AKM Yayınları.
- İsen, Mustafa- Cemal Kurnaz (1990). *Şeyhî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karakuş, Yasemin. (2021). Klasik Türk Şiirinde "Fitne" Kelimesinin "Köpek" Anlamıyla Kullanımına Dair. *Journal of Turkish Language and Literature*. C: 7, S: 2, s. 389-400.
- Kavruk, Hasan (2001). *Şeyhülislam Yahyâ Divanı*. Ankara: MEB.
- Kaya, Bayram Ali (2003). *The Divan Of Azmî-zâde Haletî, Introduction and Critical Edition of his Divan*. Harvard: Turkish Sources XLIX.
- Kılıç, Atabey (2004). *Mîrzâ-zâde Ahmed Neylî ve Divanı. Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kılıç, Atabey (2007). "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî (Metin)". *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, C: 2, S: 2.
- Kılıç, Muzaffer (2019). *Dervîş Hasan Hüsâmî'nin Tuhfetü'l-Emsâl (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Koparan, Birgül (1995). *Cem'î, Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanının Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Küçük, Sabahattin (1994). *Bâkî Divanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Muhammed Necîb, *Lügat-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb*, Süleymaniye Kütüphanesi Serez No: 3683, 84 vr.
- Müstakîmzâde Süleymân Sa'düddîn. *Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma: NEKTY06194. s. 216a-216b (435-436).
- Öz, Yusuf (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*. Ankara: TDK Yay.

- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C.2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Selçuk, Bahir (Erişim Tarihi: 22.05.2021). “Tuhfetü'l-Emsal, İnceleme-Metin”. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195648/nali-mehmed-efendi-tuhfetu39l-emsal.html>
- Şentürk, Ahmet Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C.1. İstanbul: OSEDAM Yay.
- Tosun, Serdal (2011). *Hâfız Ahmed Paşa Divanı ve İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkben, Funda (2013). *Riyâzî Mehmed Efendi ve Destûru'l Amel'i*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yenikale, Ahmet (Erişim Tarihi: 06.05.2021). “Ahmet Nâmî Divanı ve İncelemesi”. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196583/ahmed-nami-divani.html>
- Yıldız, Erem (2017). *Mîrek Muhammed Nakşebendî Taşkendî Nevâdirü'l-Emsâl Adlı Eseri (İnceleme- Transkripsiyon-Dizin)*. Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Ozan (2011). “Klasik Türk Edebiyatı'nda Bir Başka Anlamıyla 'Bahâr'”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, S: 18, s.177-194.
- Yılmaz, Ozan (2019). *Şu'ûrî Hasan Efendi, Lisânu'l-Acem: Ferheng-i Şu'ûrî*. C. 4. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.